

ПИСМЕН ДОКУМЕНТ И /ИЛИ/ УСТЕН РАЗКАЗ

Таня Бонева

Този текст е написан с цел да се покаже една гледна точка: познанието е възможно само ако се преодолее ограничаването на описанието и анализа на събитията и процесите в миналото и днес до писмения документ като единствен извор. Това не е ново схващане. Включването на устната традиция в предметната област на историята е дискутирано¹. Приемането или отричането на устния разказ като извор представлява спор за достоверността на различните типове извори и тяхното използване за обективно и достоверно описание на миналото и се отнасят и до стойността на записания личен спомен като достоверен документ и използването му като извор в контекста на определено събитие². Ще се опитам да покажа, че е необосновано високомерието към устната памет, в която миналото се съхранява в специфични разкази. Тяхна основа са не само семейни или лични спомени, но и печатни текстове: Библията, учебници по история, литературни произведения и пр. Едно

1 Вж. Vansina, J. *Oral Tradition as History*. London, 1965.

2 Вж за това работата на М. Тодорова, *Спомени, биография, автобиография: реконструкция на животоописанието на Васил Левски*, - В: *Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков, Studia Balkanica*, 24, София, 2003, 402 -412.

от предизвикателствата да се заема с това е непрекъснатият спор какви сме ние българите в различни съчинения в миналото и днес. Днес на всички нива на нашия политически живот и в пропагандата чрез вестници и телевизионни предавания, на митинги и в разговори се възпроизвежда непрекъснато един отрицателен образ. Създателите му, самите те представители на различни социални групи в българското общество³ си поставят за цел да се поставят „далеч“ и „встрани“ от своя обект, което за тях означава да се покажат различни от него. Най-известният пример, добил гигантска популярност е Бай Ганьо, използван свободно за описанието на българина въобще - обобщение, което не е внушено и предпоставено в едноименното съчинение от неговия автор Алеко Константинов. Този пример показва една страна на проблема: смесването на литературни образи и действителност, на митове и реалност. Никой не отрича съществуването на типа „Бай Ганьо“, но елементарното му представяне за типичен българин (колко българи по времето на бай Ганьо могат да пътуват до Виена???) е толкова вярно, колкото и твърдението, че всички ние сме като Андрешко, героят на Елин Пелин. Подобно е внушението и в някои модерни съчинения, чиито заглавия „Защо сме такива“?⁴, „Как се мисли българското Възраждане“ и др., подчертават „външният“ „безпристрастен“ радикално критичен библиографски поглед на учените, които коментират текстове и критикуват традиции на писане и също поставя въпроса за различните традиции на описанието и анализа на миналото днес⁵.

3 Оставям въпроса за описанието на миналото ни от чужденци, то заслужава отделна работа.

4 Еленков, И., Даскалов, Р. Защо сме такива? С. 1994.

5 Даскалов, Р. Как се мисли българското Възраждане. С.

По странен начин съсредоточаването на историците у нас в писмените документи и изключването на устните извори като недостовърни е много близка до позицията на много европейски учени – социолози, антрополози и етнологисти от 19-ти и началото на 20-ти век, които изучавайки само безписмени народи смятат, че те са народи без история⁶. Миналото се признава само на тези, които са го записали. Но за съжаление само много малка част от него е записана, това ограничава радикално възможностите за познание. Единственият изход от посочената ситуация е включване на устните разкази в изворовата база на изследванията на миналото, признаването им като извор не само за етнологията, но и за историята със съзнанието за противоречивото им съдържание и със съмненията за тяхната достоверност, съмнения които би трябвало да се отнасят и за всички писмени извори – били те архивни или историографски.⁷

В очите на повечето историци заниманието с безписмена култура е описание на нейните видими белези: архитектура, облекло, оръдия на труда и обичаи, ежедневие, устойчиви социални форми и отношения и пр. Това отношение до голяма степен е свързано с ограничаването на интереса на етнографите у нас почти до съвременността предимно до безписмената селската култура⁸. За много от моите колеги

2002.
6 Вж. за това Wolf, E. *Europe and People without History*. Berkeley: University of California Press, 3-4.

7 Вж за това: Тодорова, М. Цит съч, с. 405 и цитираната там литература.

8 Вж за това: Библиография на българската етнография. С.2004, както и въпросниците за събиране на теренни етнографски материали: Вакарелски, Хр. Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали.ч.1. Веществена култура, *Известия на Народния етнографски музей*, кн.10-11, С.1931/ /приложение: 44 с./; *Същият*, Духовна и обществена култура, кн.12, 1935,

и до днес „това не е наука“⁹ Преосмислянето и включването на ежедневието в обсега на историята, осъществено от школата на Ф.Бродел¹⁰. у нас очаква своите талантиливи последователи.

От друга страна един от големите недостатъци на историческите описания е включването в тях на всяко описание или оценка на миналото, запазено като текст. Така в изследванията попадат много митове и заблуждения, изказани от авторите на текстове поради тяхното невежество или предубеждения, както и поради тяхната религиозна, политическа или културна „другост“. Известно е и, че едни и същи факти могат да се тълкуват противоречиво от националните историографии с цел постигане на геополитически и идеологически цели¹¹. Така неяснотите в

92 с. Същият, Насоки за събиране на етнографски материали. С.1945. Георгиева, Ив. Методическо ръководство за събиране на етнографски материяли. С.1982. Генчев, Ст. Теренното етнографско изследване. Велико Търново. 1989,

Израз на тази устойчива насока на развитие са: Етнография на България, т.1-3 С. 1980-1985.и регионалните проучвания и сборниците публикувани като резултат от тях: Сб. Добруджа, С.1974; сб. Пирински край, С.1980; Сб. Капанци, С.1985; Сб.Родопи, С.1994; Сб.Странджа, С. 1996, Сб. Ловешки край, С.1999 и др.

9 Моят колега и добър приятел Стайко Трифонов /Вечна му памет/ беше типичен представител на документалните историци, които без детайлно архивно проучване не пишеше. Когато виждаше моите опити да навлизам в описанието на непрестижни слоеве от българското общество и „ежедневни“ явления, той ми задаваше въпроса: „Къде е науката тука“.

10 Бродел, Ф. Средиземно море и средиземноморският свят в епохата на Филип Втори. Т.1, С.2004. Вж също: Бродел, Ф. История и обществени науки Дългосрочният период. –В: Историци за историята. Съст. и ред. М.Тодорова, С. 1988, 71-82.

11 Вж за това Кайчев, Наум, Македонийо възжелана. С.2002. Бонева, Г. Власт и идентичности на Балканите. –Мир и конфликти в Югоизточна Европа. София ИФ-94, ЗКП-Кюстендил, 2006, 383-

употребата на религиозни, етнически и национални термини за идентичност, наложени от победители на победени като част от политическата философия на империите или националните държави създават една политическа реалност, която не отразява самоназванията и идентичността на регионите и общностите, за които се отнасят (Ориент, ориенталци, Балкани, балканизация, турци, мохамедани, помаци, гяури, цигани, македонци и пр.)¹². Тези външни названия се пренасят в научните текстове безкритично, поради непознаване на самоназванията и културата на хората за които се отнасят. Избирателно използвани те създават условия за пренаписване на миналото или за оформяне на „текстова“ реалност, какъвто е случая с описанията на Ориента и Балканите през последните векове ¹³. Тази реалност не се интересува или не познава обществото и културата на тези общности. Те остават неизвестни, защото са част от тяхната безписмена култура¹⁴. Но има и друга тенденция. Това е постепенното разпространение на наложените от държавата и нейните институции названия и изместването на старите от тези официални термини за идентичност като помаци, българи –мохамедани, роми и др¹⁵. Ще се опитам чрез два

303; Същото в Анамнеза, 2006, бр. 1.

12 Бонева, Т. Власт и идентичности . . . 305-312. Вж. и цетераната там литература.

13 Вж за това: Саид, Е. Ориентализмът С.1999; Тодорова, Балкани, Балканизъм, С.2000, 2-ро изд. 2004,

14 Бонева, Т. Цит съч., с. 305- 308.

15 Вж. разнообразните самоназвания на българите мохамедани, у Райчевски, Ст. Българите мохамедани, С. 1998, 2-ро изд. 2004. Днес самоназванията на тази общност са повлияни от разпространението на името помаци като общо за тях. (Георгиева, Цв. Помаци - българи мохамедани – Общности и идентичности в България. С. 1998, 286-308). Употребата на термина роми като общностно название на циганите се появява в научно изследване у Ил. Томова (Същата, Роми- -В: Общности и идентичности в

примера да покажа огромната дистанция между научните обобщения и устните разкази, съхранявани или появяващи се сред циганите свързани с наложените отвън названия за идентичност и като стремеж към интеграция. В интервю по българската национална телевизия млад циганин, собственик на цветарски магазин до Университета на въпроса той ром ли е, отговаря: „Аз съм циганин, ром е напитка“. Друга група от тази общност, подобно на много свои събратя е създавала разказ за произхода си, който звучи така: „Ние сме от старите българи, тези които са дошли с хан Аспарух“. Познанията на тези симпатични и работливи хора за началото на българската държавност и история са почерпени от училищните учебници и историческата книжнина. Това показва две неща: че са сравнително образовани и че от официалния писмен разказ за българската история черпят факти, с които създават своя разказ за генезиса.

Критиката на фактите, описани само в писмени източници е възможна и чрез обръщане към устните спомени и разкази, потърсени извън елита или сред представители на другомислещите и опозицията. Техните спомени много често остават в сферата на устната памет. Не е нужно да се убеждаваме в необходимостта да се разшири изворовата база за съвременната ни история чрез тези разкази. За всеки рационално и критично мислещ човек е ясно каква малка част от „истината“ за събитията през последните 20 години е достигнала до публикуване в историческите съчинения, спомени, във вестниците или в предаванията на радиото и телевизията, чиито архиви съдържат също много устни разкази.

Моят продължителен опит в събирането на устната

традиция показва, че не бива да се подценяват създадените и предавани в семействата и локалните общности етническа и културна памет и нейното съществуване в определени форми: материални предмети и естетически представи, разкази за миналото на селищата и семействата, стратегии на оцеляване и тяхното обяснение в семействата и по-големите общности – селище, етническа група и пр. Проблемът за етническата памет в условията на мултиетнична среда е решен от българите зад граница през последните няколко века чрез създаване на вътрешни механизми на съхранение, съчетани с активна икономическа и културна адаптация към условията, наложени от местната администрация и централната власт¹⁶. Бих искала да подчертая, че самата аз бях изненадана от стройната система на възпитание и предаване на етническите черти на културата и самосъзнанието в селищата на българите в днешна Молдова и Украйна. Съхранението се основава на устойчивото възпроизвеждане на стопанските познания и трудови навици на дедите, както и на възприемането на елементи от „чуждото“ без това да води до загуба на специфичните, осмислени като български черти на къща, облекло, начин на живот, храна. По важната е, че това поведение от момента на емиграцията се основава на библейския разказ за *Exodus*-а. Описанието на напускането на родните места се описва като излизане /„Когато наште прадеди излезли от България“/ и е свързана с убеждението, че емиграцията е временно състояние /„Ние

¹⁶ Бонева, Т. Етничната култура в локалната общност. – Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров. *Studia Balkanica*, 23, 761-783; Същата, Миналото в локалната общност, -В: Фолклорът и корените на съвременната култура. Годишни четения по хуманитаристика. Бургас 2003, 10-17; Същата, Социализмът и модернизацията отразени в житейски разкази, *Българска етнология*, г. 30, 2004, кн.4, 79-96.

тук сме гости, пересеренци“/ и че рано или късно българите ще се върнат по родните им места¹⁷. Същото се отнася и до устните разкази за историята от близкото минало, в които съществува специфична картина на историята на селищата през различните периоди на социализма в СССР¹⁸. Моите наблюдения върху неофициалния, семеен разказ за различни събития показва, че в него се представя многообразието на процесите с техните регионални, социални и етнически специфики в зависимост от близостта или отдалечеността на личностите и общностите до властта. Тази страна от миналото „шепне“ или мълчи в официалната историография, но не бива да се пренебрегва.

За повечето колеги написването на един исторически текст е изпитание на разума и възпитание на чувствата. Емоционалното отношение към събитията предизвиква романтични нотки в съчиненията, които са естествен отклик и оценка на учения за него, но изкривяват описанието в определена посока. Обективността на текста е възможна само чрез включването на разнообразни по характер писмени, вещественни и устни извори. Ако не направим това има опасност, както досега да се чете и чува предимно мнението на управляващите в едно общество и да се представя тяхната гледна точка за историята.

17 Основната идея на възпитанието остава: „Залудо работи, залудо не стой“/Вж. Долинский, Б. Залудо работи, залудо не стой. – В: Бесарабските българи за себе си. С. 1996, с. 56-60/ Краен вариант на тази представа се открива в личния разказ на българката от Кортен Е. Пейкова. Тя пише: „Казват, че на онзи свят се збирали род при род, народ при народ. Може макар там ще се сберем пръснатите, обърканите с другите.“/Пейкова, Е. Спомени за българския рай. – В: Бесарабските българи за себе си. С., 1996, с. 29-55, с. 55/.

18 Вж за това: Бонева, Т. Социализмът и модернизацията . . . с. 88 -95

WRITTEN DOCUMENT AND OR ORAL NARRATIVE

Tanya Boneva

The article presents some theoretical arguments regarding the clash about the place of written and oral sources in a historical research. According to the author the historical impartiality can be possible with various kinds of sources included and oral narratives as well. By doing this the historians would enrich the picture of the past. Without oral sources a history based just on official documents provides one-sided approach and is endangered of becoming a presentation only of the elite's opinion leaving the ordinary people out in the cold.